

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ЗАГАДОК

Світлана Швачко (Суми, Україна)

У статті розглядається феномен загадок (об'єкт дослідження), їх поверхнева та глибинна структури (предмет дослідження), фокусується увага на онтології зазначених текстів, їх основних категоріях та спільних рисах з іншими малими нетиповими текстами.

The article in question deals with the phenomenon of riddles, their surface and inner structures, attention is being paid to their ontology and features inherent to the untypical small texts.

Тексти вивчаються у руслі агностичних, конструктивних, комунікативних і навчальних параметрів. Різноманітність текстів проявляється в наявності атрибутів – великих і малих форм, інформативних і неінформативних, емоційних і неемоційних, усних і письмових, вербальних і невербальних. Текст як елемент культури виступає важливим інгредієнтом конвенційних канонів і традицій. Як об'єкт літератури текст корелює із грою за змістом, з ритуалом – за формою. У текстах репрезентуються реальні та ірреальні події, зберігаються традиції минулого, у домислах і фантазіях створюються нові моделі картин світу. Змістові опозиції дане :: нове, відоме :: невідоме, важливе :: неважливе, тривіальне :: нетривіальне, серйозне:: несерйозне по-різному матеріалізуються в текстах. Типові тексти на відміну від нетипових характеризуються наявністю логічної зв'язності, ригористичної форми і структурно-композиційної даності. У нетипових текстах формальні зв'язки превалюють над змістовними, тому тут не реалізуються такі категорії, як заголовок, сюжет, зачин, кінцівка. Тексти з невідзначеними категоріями (прислів'я, загадки, висловлювання) розміщуються в антологіях за тематичним принципом [7].

Все аномальне сприймається на фоні певного стандарту, норми. Нормою художнього тексту (ХТ) є наявність фабули, образної системи та специфічної композиції. Ідейно-образна система ХТ реалізується у його змісті, якому підпорядковані поверхнева структура та композиція.

Серед текстів виділяються художні та нехудожні, типові та нетипові, тексти-артефакти та мента-тексти. Розмаїтість текстів обумовлюється просторовою позицією, з якої автор спостерігає і коментує факти. Спільною рисою для всіх текстів є наявність семіозису – адресанта, самого тексту та адресата. Вихідну позицію посідає адресант: “Говорящий пробивается в чужой кругозор, строит свое высказывание на чужой территории. На его, слушателя, апперцептивном фоне» (Бахтин). Бажання реалізувати прагматичні інтенції примушує мовця бути особливо уважним до матеріалізації думок. Автор тексту стимулює читача (слухача) до розумових операцій, створює основу для референційного акту, встановлює відповідність із екстралінгвістичною дійсністю. Соціальний та лінгвістичний досвід допомагають реципієнту розпізнати референта і осмислити те, що подається у тексті. Важливу роль при побудові текстів відіграє адекватне співвідношення теми і реми, пресупозиції і фокуса. Навмисне порушення відношень зазначених категорій, некоректне вживання вербалізаторів залишає сліди на характері текстів, на їх стандартності або типовості. Текст відзначається структурною, композиційною та семантичною єдністю. До основних належать категорії інформативності, зв'язності та повторюваності. Текст – це острівець організованої, впорядкованої комунікації. Наявність основних категорій тексту об'єктивує дійову силу термінів “стандартний” або “типовий”. Відсутність певних категорій обумовлює його віднесення до нестандартних або нетипових. До типових текстів належать завершені інформативні тексти - функціонально орієнтовані, структурно-змістовні, прагматико-комунікативні, відкриті до осмислення, дискретні за формою та змістом. Кожній групі текстів притаманні певні прерогативи. Так, для художнього тексту показовою є реалізація естетичної функції, а для наукових текстів – когнітивної. Інформативність – облігаторна категорія як для художніх, так і для наукових текстів. Тексти реалізують фактуальну або концептуальну інформацію, причому концептуальна інформація переважно належить художнім текстам [7].

У парадигмі текстових одиниць виокремлюються „малі форми”, які мають гетерогенну низку позначень: рос. *малые формы, малый жанр*, англ. *small genre, little stories, tall talks, nonsense, funny stories, etc.* У термінопозначеннях реалізуються атрибути *реальні, нереальні, серйозні, несерйозні, усні, писемні, практичні, непрактичні, логічні, алогічні*. Форма та зміст малих текстів детермінується дією стилевих та жанрових чинників. Пор.: лимерики, анекдоти, примовки, прислів'я, математичні задачі, юридичні кодекси, тощо. Спільні риси зазначених текстів простежуються в їх обсягових характеристиках (малі форми), у лінійному представленні (сукцесивність), на ризоматичних вертикалях (у ситуативній релевантності), в посиленнях на досвід (соціальний і лінгвістичний), у трансполяції на майбутнє буття, дії та преференції. Малі тексти виокремлюються своїми призначеннями: фатичне /інформативне, практичне/ непрактичне, банальне /вагоме, семантичне /несемантичне, комунікативне /некомунікативне, пізнавальне /емоційне і т.д. Загадки – це семіотичні знаки специфічної синтактики, семантики та прагматики [3]. Вони реалізують питальність вербальними та невербальними засобами за допомогою слів та просодики. Нетиповість є прозорою у подачі блоків теми та реми, їх реверсії. Тема імплікується, залежить від пошуків з боку адресатів, їх креативного менталітету. Блок реми подається у пролонгованій формі, в препозиції до імплікованої теми, яка знаходиться за межами першої частини загадки. У цих текстах відсутні заголовки, фабула, наявна реверсія базових блоків. Невеликі за розміром загадки та курйозні, каверзні питання тяжіють до стилістичних маркерів емоційності, експресивності та еволютивності. За формою загадки – це комунікативні одиниці, за значенням – вони актуалізують сему питальності, за прагматикою – це креативний пошук імплікованої теми. Поверхнева та глибинна структури загадок інтегрують та категоризують певний концепт. Перерозподіл тривіальне / нове об'єктивує статус загадок як реверсивів. Фокус загадки детермінується інтенціями адресанта, його зацікавленістю у денотаті пошуку. Адресат не є автором питання, але він комплементує діалог, включається в словесну гру, веде її за

правилами, знімає ситуативну енігматичність, використовуючи при цьому соціальний та індивідуальний досвід. Бісемія є прозорою у „хитрощах” таких текстів:

- *What flies and has two legs?*
- *Two birds.*
- *The longest word?*
- *S-mile-s.*
- *What animal can jump higher than a house?*
- *Any. House doesn't jump.*
- *What letter surrounds the British Isles?*
- *Letter C.*

Питальне напруження у цих текстах генерується цілою низкою чинників: інакомовленневою дескрипцією, паузацією, умовчанням, омонімією, полісемією, зміщенням фокусу, порушенням логічної сукцесивності [7].

Тексти малої форми гнучкі, здатні до модифікації, репродукції, семантичних зсувів та текстової деривації. Вивчення природи текстів різних типів препарує вирішення цілої низки проблем теоретичного та прикладного перекладознавства. Загадки – найяскравіші, найбільш характерні зразки народної творчості, які засвідчують різноманітність тематичних парадигм, багатство форм поетичного вислову та фразеологічне розмаїття. Загадки позначені давністю походження, приналежністю до художнього жанру, специфікою поверхневої та глибинної структур. У стислій завуальованій формі, нарочно прихованій, ці мудрі сентенції – запитання зображають феномени на основі дескрипції певної близької або віддаленої спорідненості, подібності (часто – ледве вловимої або далекої). Загадки, що дійшли до нас, є творчістю пізнього походження, але їх корпус відкритий до сьогоденного утворення за діючими та традиційно успадкованими моделями конструювання [2]. Актуальність загадок об'єктивується їх онтологічним буттям, функціонуванням як засобів кмітливості, розваги, випробування розумових здібностей, мудрості, зрілості, здатності людини орієнтуватися у природному оточенні.

Повсякденний життєвий досвід закріплюється у загадках з давніх-давен, вони зберігають свою первісну функцію як атрибута соціалізації людини [5].

Загадки як засіб стимулювання уваги в когнітивному процесі зберігають виховну функцію, змінюючи свої форми буття та зосереджуючись на фокусах „Що? Де? Коли?” Дескрипції денотатів у нетипових текстах позначені яскравістю, конкретністю, а це препарує адекватні відгадки. Елементи словесної гри є захоплюючим компонентом текстів загадок. Запам'ятовуванню сприяє поетична римована форма, яка є відголосом минулого дописемного, поетичного буття мови. Загадки – це здобутки трудової діяльності, народного досвіду та поетичного витвору, що не могло не позначитись на художній формі витвору. Загадки належать до вторинної дериваційної когнітивної зони. Їх поява препарується облігаторним досвідом порівнювати, аналізувати та абстрагувати. Загадки в основному базуються на метафорі, мають форми запитання (графічного або еліптованого), шаради, головоломки. Пор.: *Без дров, без вогня, а світить та гріє щодня. (Сонце); Хто ходить по миру без ніг, без торби. (Місяць)*. І. Франко вважав, що загадки про будову всесвіту є найдавнішими за походженням. Нові теми та форми об'єктивуються розвитком цивілізації, здобутками людської діяльності. У загадках знаходять вияв спостереження над природою, тваринним та рослинним світом. Пор.: *Чорна корова всіх людей поборолла, а білий віл всіх людей підвів. (Ніч і день); Хто найраніше встає? (Півень); Повна діжка жита п'ятчком накрита (Маківка)*.

І. Франко зазначав, що значні зрушення в історії насамперед відчуються у матеріальному житті трудящих і відбиваються у жанрі загадок [6]. У загадках знаходять відображення минулі епохи розвитку суспільства. Пор.: загадки про соху, сокиру, веретено, ціп, млин, вітряк, жорно, засоби пересування, кореспонденції, комунікації, тощо. Пор.: *Мовчить, а розуму навчить. (Книга); Грамоти не знаю, а цілий вік пишу. (Олівець)*.

Про вік загадок свідчить лексичне наповнення цих текстів, їх домінантні слова. Серед шарад, головоломок виокремлюються зразки елементарної арифметики, задачі на кмітливість та уважність. Пор.: загадки про родинні

зв'язки. Нарочите ускладнення референта здійснюється шляхом використання омонімів, що загострюють креативну увагу пошукача відповіді. Пор.: *Від чого качка пливе? (Від берега); Від чого ворона чорна? (Від хвоста до дзьоба); За чим у козака шабля ? (За паском).*

Виразно проявляється загадка у казковому просторі. Відгадування цих енігматичних вкраплень – своєрідний поєдинок у ментальному бутті персонажів. Загадки виникають у різних доменах, інколи мають характер анаграм. Пор.: *Яка річка складається з префікса і числівника ? (При-п'ять); Який півострів скаржиться на свою величину? (Я-мал) Яке місто літає ? (Орел); Я з переду і ззаду, посередині – порода коня, разом буде назва країни. (Я-поні-я).* Специфіка загадок – конкретність теми, лаконізм, конденсованість думки, стійкість традиції, усталеність образності. За І.Франком загадки найменш підлягають змінам стереотипних форм, але докладніше зберігають, переховують сліди далекої старини.

Безпосереднє схрещення притаманне загадкам (а) та прислів'ям (б). Пор.:

а) *У вогні не горить, у воді не тоне.* б) *Правда і в вогні не горить, і в воді не тоне.*

Кого лихо красить?

Лише рака лихо красить.

Близькість цих жанрів зумовлюється спільним походження та взаємовпливом [4]. Деякі вчені вважають, що загадка виникла раніше за приказку з огляду на позначення останньою результатів пошуків та досвіду. Але взаємопроникнення змісту і форми цих жанрів, їх тяжіння до народної поезії не викликає сумніву (Потебня). Загадування та відгадування як перевірка менталітету має місце в казках (епічному жанрі великої форми), піснях, весільних обрядах (порівняй мову сватів про порошу та куницю) та дипломатичних дискурсах. Жанр загадки представлений у творах В.Жуковського, О.Пушкіна, М.Некрасова, І.Франка, Ю.Федьковича, М.Костомарова, Л.Глібова та інших. Спроби літературної обробки народних витворів здійснюється у креативних майстернях письменників, студіях тлумачів інтралінгвальних та інтерлінгвальних тенденцій.

В ословленні загадок чільне місце посідають такі стилістичні засоби як: метафора, метонімія, оксюморон. Вторинне конструювання загадок (деривація від первинних умозаключень, від здобутого досвіду, від узагальнення), стилістичне навантаження об'єктивує статус декора, їх поліаспектного, полімодального та поліфункціонального буття. Загадкам як семіотичним знакам притаманна тріада, а саме: семантика, синтактика та прагматика, яка пронизує поверхневу та глибинну структури аналізованих текстів.

Розкрити теми, що препаруються в рематичному блоці загадки, допомагає механізм послідовного виключення окремого із загального типу *Круглий, та не місяць. Зелен, та не діброва. З хвостом, та не миша (Кавун); Білий, а не сніг, твердий, а не камінь, солодкий, а не мед. (Цукор).*

Художня установка на тему загадки зумовлюється відсутністю, прихованістю об'єкта, з одного боку, підказкою (словесною), з іншого. Загадки творяться адресантом, відгадуються адресатом, якому допомагає творець витвору (в основному – колективний). У поверхневій структурі діалогічна інтеракція представлена двома реченнями. Факультативно – другим. Ритмічна організація та симетричність загадки нагадує про дитячі короткі віршики. Таким чином, малі форми загадок, прислів'їв, віршиків, моделюють парадигму малого жанру за обсягом і художньою за образністю.

В ословленні текстів загадок виокремлюються синонімічні рядки, синтаксичні паралелі, оксиморони, повтори, звуконаслідування – художні засоби творчого конструювання енігматичних ситуацій. Загадки не зникають: вони міняють форми свого буття, але семантична загадковість, прагматична адресованість залишаються інваріантними, діючими та актуальними чинниками. Текстова деривація загадок не зациклюється, вона слугує платформою подальшої генерації художніх форм, яких інтегрує образність, стислість обсягу та топікові вектори.

До парадигми, що включають загадки тяжіють епіграми, шаржі, карикатури, народні усмішки, вербальні та невербальні витвори. Труднощі двомовного перекладу загадок пов'язані з багатьма факторами, але при цьому

інтерлінгвальний переклад уможлиблюється лексичними вкрапленнями оригіналу, дискурсивним буттям тексту та імплікацією фонових знань, досвіду та аналогій. Відгадки препаруються словами, словосполученнями, що подаються у дужках або через тире. Пор.: *Сухой Мартын далеко плюет. (Ружье); В лесу выросло, из лесу вынесли, на руках плачет, а на полу скачет – балалайка* (В.Даль). Референти загадок не завжди знаходять передбачувану відповідь адресата. Різноманітне бачення адресата етимологізується у висловах англ. *to read a riddle (відгадати загадку), to read one's mind прочитати / зрозуміти чиясь думку*). Двомовний механізм перекладу загадок препарується підготовчими, операційними та креативними вправами. Перші інтралінгвальні вправи стосуються ідентифікації жанру / стилю текстів оригіналу, їх поверхневої та скритої структур. У фокусі операційних вправ (інтерлінгвальних) знаходяться засоби адекватної подачі глобального смислу. Цільові вправи є корегуючими та завершальними. Інтерлінгвальні вправи з перекладу є вельми релевантними з огляду на preparatoцію розуміння онтології корелюючих текстів, випробування механізму транскодування міжкультурних феноменів.

Як показує контрастивний аналіз корелюючих текстів спільність рематичних блоків не передбачає ідентичності тематичних секторів.

1 "What is without hands and without head or body, but can open a door?"	„Без рук, без ніг – хату одчиняє” (<i>вітер</i>)
2 "What goes quicker than the wind and the rain?"	„Що в світі найшвидше?” (<i>думка</i>)
3 "What has a bed, but never lies down in it?"	„Біжу прутко, ні вдень ні вночі не стою, хоч ніколи з ліжка не встаю” (<i>річка</i>)

Референти *вітер, думка, річка* представлені когурентно по-різному на відміну від українського аналога. Англійська загадка (1) має форму питального речення, лексичний перелік включає більше денотатів у рематичному блоці, ніж в українському відповіднику. Англійська загадка (2) також лексично відрізняється від корелюючого аналога. Англійська загадка (3) також

зближається з відповідником стосовно глибинної структури, але поверхневі структури відмічені девіацію.

Зв'язки загадок та прислів'їв проявляються у їх тематичній інтеграції, в компресованій композиції, в імпліцитному представленні комунікантів, їх ролей в образному порівнянні базових референтів, а також в облігаторних посиланнях на соціальний та лінгвістичний досвід мовців, в можливих інтертекстуальних дискурсивних вкрапленнях. Вивчення цих питань є вельми актуальним та перспективним.

Таким чином, загадки – це не тільки міфічна творчість давнини, відгомін первісної доби, реліктове явище, але й об'єкт наукового дослідження у руслі теорії тексту та дискурсології.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. В.Даль. Пословицы русского народа / Сборник – М.:Госиздательство ХЛ, 1957. – 991 с.
2. Загадки / Упорядкування, вступна стаття та примітки кандидата філологічних наук І.П.Березовського. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 511 с.
3. Мамедова А.И. Немецкая народная загадка как мультидисциплинарный феномен // Нова філологія. Зб.наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. - №1(21) – С.82-88.
4. А.Потебня. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1914.
5. Е.Тейлор. Первобытная культура. – М.: Соцэкгиз, 1939.
6. І.Франко. Журнал „Зоря” – Львів, 1884. – С.154-168.
7. Швачко С.О. „Навчити вчитися!” Навчальний посібник – Вінниця: Нова книга, 2004. – 133 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Швачко Світлана Олексіївна - доктор філологічних наук, професор зав. кафедри перекладу Сумського державного університету
Наукові інтереси: мовознавство, текстологія, дискурсологія.